

INSTITUT ZA POVIJESNE ZNANOSTI
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
Odjel za arheologiju

PRILOZI

3/4.

PRILOZI		
VOL. 3/4	S P	1-182 ZAGREB 1986/1987

**INSTITUT ZA POVIJESNE ZNANOSTI
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

Odjel za arheologiju

PRILOZI

3/4.

PRILOZI		
VOL. 3/4	S P	1-182 ZAGREB 1986/1987

PRILOZI		
VOL. 3/4	S P	1-182 ZAGREB 1986/1987

IZDAVAČ – PUBLISHER

Odjel za arheologiju
 Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu
 41 000 Zagreb, Krčka 1

ZA IZDAVAČA – EDITOR IN CHIEF

Željko Tomičić

REDAKCIONI ODBOR – EDITORIAL COMMITTEE

Znanstveni kolegij Odjela za arheologiju

IZDAVAČKI SAVJET – EDITORIAL ADVISORY BOARD

Projektno vijeće Odjela za arheologiju.

TEHNIČKI UREDNIK – TECHNICAL EDITOR

Krešimir Rončević

PRIJEVOD – TRANSLATION

Rajka Makjanić

TISAK – PRINTED BY

RO »Zrinski« Tiskarsko izdavački zavod
 42 300 Čakovec, 32. divizije b. b.

NAKLADA

600 primjeraka
 Godišnjak – Annual

Svezak je tiskan sredstvima Samoupravne interesne zajednice znanosti
 Socijalističke Republike Hrvatske preko Komisije za izdavačku djelatnost.

SADRŽAJ – CONTENTS

IZVORNI ZNANSTVENI RADOVI

Ivančica Pavišić, Rezultati probnih iskopavanja na prehistorijskoj gradini Špičak u Bojačnom

Table (Plates): 1 – 12

5 – 23

Žemza Košćević – Rajka Makjanić, Antički tumuli kod Velike Gorice i nova opažanja u panonskoj radionici glazirane keramike

Table (Plates): I – XXI

25 – 70

Vesna Nenadić, Prilog proučavanju antičke Sisciae

71 – 102

Marija Buzov: Antički i ranokršćanski mozaici s natpisom u Jugoslaviji

Table (Plates): 1 – 2

103 – 112

Faber Aleksandra, Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prehistorije do antike i srednjeg vijeka

Table (Plates): 1 – 9

113 – 140

Željko Tomičić, Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju

Table (Plates): 1 – 13

141 – 173

PRIKAZI I OCJENE

Marija Buzov

175 – 177

PRILOZI		
VOL. 3/4	S P 1 – 182	ZAGREB 1986/1987

Marija BUZOV

ANTIČKI I RANOKRŠĆANSKI MOZAICI S NATPISOM U JUGOSLAVIJI

Izvorno znanstveno djelo
Antička arheologija

Original scientific paper
Roman archaeology
UDK 903.46(497.13)“65”

Marija Buzov
41000 Zagreb, YU
Krčka 1, Odjel za
arheologiju Instituta
za povijesne znanosti

Predmet ovog rada je kataloška i analitička, te paleografska obrada mozaika s natpisom koji se javljaju na području naše zemlje. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se na jednom mjestu, kronološki i kataloški obuhvate svi mozaici s natpisom, dakle i antički i ranokršćanski. O njima je dosta pisano u stručnoj literaturi, pa se niti u ovom radu nisu mogli izbjeći različiti stavovi i tumačenja. Pitanja koja su se tijekom rada nametala nisu, naravno, dobila iscrpan odgovor, već ukazuju na momente koji pružaju mogućnost za daljnja razmatranja.

Zbog opširnosti teme, napominjemo da će u slijedećem broju Priloga biti kataloška, analitička i paleografska obrada ranokršćanskih mozaika s natpisom, te indeks.

Mozaici s natpisom javljaju se na području naše zemlje na mnogim istaknutim lokalitetima, ali i na manje poznatim, što potvrđuju i noviji nalazi (Poljanice — Glavnik, Orlić kod Knina). To su uglavnom podni mozaici, sa izuzetkom Poreča, koji su dio velike slikarske umjetnosti antike, te način izražavanja u brojnim varijacijama medaljona, iako ih gledamo kao produkte primijenjene umjetnosti u unutrašnjoj arhitektonskoj dekoraciji. Oni se, upravo, u okviru te arhitektonske dekoracije sa plastičnim i slikarskim efektima izdvajaju kao značajan i poseban fenomen u antičko i ranokršćansko doba.¹

Mozaici s natpisom javljaju se u Poreču, Puli, Betiki, Ninu, Orliću kod Knina, Solinu, Grohotama, Ljubljani, Celju, Ulpijani, Glavniku, Dolencima, Stobima, Ohridu te Herakleji, a javljaju se u vrijeme antike, te u ranokršćansko doba.

Mnoge kolonije i municipiji postaju centri širenja rimske kulture, te se u njima izgrađuju značajni arhitektonski spomenici (*Emona, Poetovio, Celeia, Pola, Parentium, Iader, Aenona, Salona, Sirmium, Naissus, Stobi, Heraclea Lyncestis, Lychnidus* i dr.). Ti centri sa svojim spomenicima, iako nose jedinstven biljeg univerzalne rimske kulture, razlikuju se po određenim značajkama od sličnih spomenika iz drugih područja Rimskog carstva.

To se prvenstveno odnosi na epigrafske spomenike iz središnjih dijelova zemlje, a te osobitosti zorno pokazuju, da je romanizacija naših krajeva tekla ipak nešto sporije i da se domaći starosjedički ilirski elemenat još dosta dugo održavao i aktivno sudjelovao u kulturnom i političkom životu.

U prvim stoljećima rimskog vladanja u našim krajevima, mozaikom su najviše prekrivene podne površine prostorija i javnih i privatnih građevina u gradovima i ljetnikovcima (*villae rusticae*), dok je u kasnoantičko, ranokršćansko i bizantsko vrijeme mozaik ukrašavao i zidne površine, posebno kulturnih građevina (Poreč, te bazilika u naselju rimskog metalurškog pogona u Japri²).

Broj mozaika sa natpisom iz antičkog doba znatno je manji u odnosu na ranokršćanske. Antički mozaici s natpisom javljaju se u Ninu i Solinu. Posebno zanimljiv antički mozaik je solinski mozaik s muzama, koji je ukrašavao jednu prostoriju antičkih termi, pod prezbiterijem kasnije episkopalne bazilike. Devet muza, svaka u zasebnom romboidnom polju, okružuju u malome središnjem medaljonu pjesnikinju Sapho.³ Imena muza i pjesnikinje Sapho pisana su grčkim jezikom. Među ranijim solinskim mozaicima posebno mjesto zauzima jedan rijedak spomenik sepulkralnog karaktera, izrađen u vrlo finoj tehnici, a prikazuje lik umrlog dječaka uz popratni natpis.

Mozaik u vrijeme ranog kršćanstva, a u našim krajevima to uključuje i vrijeme bizantske vladavine, postaje najraširenija umjetnička grana, koja redovito prati arhitektonska kulturna ostvarenja (oratorije, bazilike, baptisterije i dr.). Njime se u obliku izvanredno finih i raznolikih sagova — vrlo često komponiranih od raznorodnih elemenata prekrivaju površine prostranih podova oratorija i bazilika.⁴ Njihov je broj izuzetno velik (posebno u Poreču, Solinu, Stobima i Herakleji), a k tome, ne ukrašavaju se više samo podne površine građevine, kao nekada u rimsko-car-

sko doba, već i zidovi, a osobito apside koje redovito imaju bazilike i druge kršćanske kulturne zgrade. Kršćanski podni mozaik karakterizira uglavnom bogata ornamentika u kojoj sve više mjesta nalaze stilizirani biljni motivi, te uz neke izuzetke gdje je antička tradicija (s životinjskim motivima) prodrila i u nove koncepcije i funkciju podnog mozaika ovakvih građevina.⁵

Na području naše zemlje u mnogobrojnim vilama, kućama i termama, živi na ostacima antičkih pavimenata svijet genrea — aleksandrijska baština, sa životinjama i pticama, amorima, hipokampima, delfinima, košarama punim voća i cvijeća, te personifikacijama godišnjih doba. Iz tih prostora, preko *domus ecclesiae*, takovi motivi dolaze na podove prvih oratorija i bazilika 3. i 4. stoljeća.⁶ Porečka riba, umetnuta u jedan stariji mozaički pod, znak je afirmacije nove vjere. Bogato ukrašeni mozaik Orfeja u Paniku pruža nam dragocjene podatke o razvoju kršćanske umjetnosti u 3. st. na području Bosne i Hercegovine. Kriptokršćanski karakter predstava pokazuje razvoj kulturno-društvenih prilika, i do sada su takve predstave jedinstvene u ovim krajevima, a vrlo rijetke u svijetu.⁷ Miješanje poganskih i kršćanskih motiva vidljivo je u razvoju mozaika 5. i 6. st. u tome što uzori naturalističkih helenističkih prikaza sve više ustupaju mjesto spiritualno-dekorativnoj slici i ekspresionističkoj stilizaciji.⁸ Od klasičnih uzora ostaju još samo pojedini geometrijski motivi i elementi koji se javljaju u novoj kompozicionoj shemi.⁹ Dakle, od 4. do 6. st. kršćanska je umjetnost, kao posljednji baštinik antičke kulture, prešla sve faze razvoja, od skromnih početaka do zlatnog doba i punog procvata u doba Justinijana.¹⁰ Kršćanski mozaik odlikuje živa polikromija. Kao novinu sakralne građevine dobivaju znatne površine mozaičkih natpisa, većinom s tekstom koji spominje donatorstvo pojedinih crkvenih ili drugih lica, ponekad anonimnih, koji su sudjelovali u izvedbi samog mozaika.¹¹ *Parentium* (Poreč, Pola (Pula), Emona (Ljubljana), Betika, *Celeia* (Celje), *Salona* (Solin), Grohote, *Stobi*, *Heraclea Lyncestis*, *Ulpiana*, Dolenci, *Lychnidus* (Ohrid), pružaju nam brojne primjere istaknutih, jedva nagoviještenih ili anonimnih donatora (*«cuius numen Deus novit»* na natpisu u Poreču,¹² te na natpisu iz Ohrida¹³ ἐποίησα τὸν ὑπερ εὐχῆς ἐαυτῶν / ὅν οἰδ[ε]ν ὁ Θεὸς τὰ ὀνόμα[τα]). Ta pojava anonimnog potpisivanja kršćana koji daju svoj prilog za izgradnju ili uređivanje, česta je pojava na spomenicima ranog kršćanstva, a osim Poreča i Ohrida, javlja se u Solunu, Voskohorosu, na Rodosu, Aquileji i dr. U bazilici u Voskohorosu, više je donatora anonimno signiralo svoj prilog, međutim jedan je natpis skoro identičan sa ohridskim.¹⁴ U Bazilici pet martira u Kapljuču (Solin), najsiromašniji su mozaicima obilježavali svoje grobove, kao u Tabarki¹⁵ u Sjevernoj Africi, i kasnije u Gradu.¹⁶ Jedan od najznačajnijih figuralno-epigrafskih mozaika ranokršćanskog doba je, danas nestali, solinski mozaik iz prostorije zapadno od baptisterija (*catechumeneum* ili *consignatorium* ?), na kojem je bio simboličan prikaz dvaju jelena, kako piju iz kantarosa.¹⁷ Motiv je izveden u simetričnoj, heraldičkoj shemi, sa odgovarajućim stihovima iz psalama:

«Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum/ ita desiderat anima mea ad Te Deus». Na području Dalmacije, u Zadru pronađen je također ranokršćanski

mozaik s motivom jelena, a taj motiv javlja se i na mozaicima u Makedoniji (Ohrid, Stobi). Jeleni afronirani oko kantarosa, ilustracije su 42. psalma, a svrha im je da neofite koji su se spremali na čin krštenja i čin pomazanja ili krizme, pripreme i podučavaju novoj vjeri. Ono što se još do nedavno koristilo kao dekoracija sada prelazi u službu liturgije i sve se više vezuje za kršćansko vjerovanje.¹⁸ Među kršćanskim bazilikama sa sačuvanim mozaičkim podovima od izuzetne su vrijednosti ranokršćanski bazilikalni kompleksi u Solinu (posebno oni u Marusincu), u Caričinom Gradu, Herakleji, Poreču i Stobima. Porečki mozaici imaju poseban značaj jer se nalaze većim dijelom *in situ* u postojećem bazilikalnom kompleksu. Podni mozaici bazilikalnog porečkog kompleksa prate njegov građevinski rast i kronološki razvoj, a stratiografijom podsjećaju na primjer u pretkršćanskom Solinu. Eufrazijeva bazilika u Poreču, nastala u 6. st. sa sačuvanim zidnim mozaicima, osobito u apsidalnom prostoru, daje naslutiti kako su bile ukrašene i druge bazilike tog vremena, barem u većim centrima (Saloni i dr.).

Na području naše zemlje gotovo u svim ruševinama palača, vila, bazilika i baptisterija, mauzoleja i termi, nađeni su tragovi zidnog mozaika. Rijetko su gdje sačuvani manji fragmenti (Bregovina),¹⁹ pa je i to razlog da Poreč predstavlja izuzetan spomenik zidnog mozaika. Tragovi zidnog mozaika očuvani su u bazilici (objekat XIV) u naselju rimskog metalurškog pogona u Japri. Tu su mozaicima bile obložene zidne plohe pročelja bazilike. Nađene su samo tesere od sivog kamena, pečene zemlje i stakla.²⁰ Jedan dio staklenih kocaka imao je uloške od zlata, što svjedoči o bogatoj izvedbi mozaika.²¹ Porečki zidni mozaik je justinijanovski stakleni i kameni mozaik, sa izvanredno živom kompozicijom (*«Navještenje»*), a harmonija boja sa zlatnom pozadinom i skladnost dekorativnog sistema, na visini su ravenskih mozaika. U procesiji martira biskup Eufrazije, sa bratom Klaudivijem i nećakom, dariva model crkve Bogorodici na prijestolju. Likovi Krista, Bogorodice i apostola, martira i drugih crkvenih dostojanstvenika, motiv su, koji će se još dugo zadržati, ali će ga od mozaika preuzeti zidno slikarstvo, te će na taj način vratiti dug antičkom slikarstvu, od kojega je još u vrijeme helenizma, preuzimao motive, te ih samostalno razrađivao.

Mozaik u ranokršćansko doba postaje skoro glavna umjetnička grana, koja najviše služi zadovoljenju masa, više nego i u antoninskoj ili severovskoj ephi. Ostavljajući na stranu to što stilski, materijalom i tehnikom, odgovara ukusu i duhu izražavanja, — težnja za sjajem, živopisnost, sa nekoliko bitnih poteza nagovještena iluzija, monumentalna jednostavnost, — on postaje opće dobro s obzirom na velik broj naručilaca i donatora, zaposlenih umjetnika — zanatlija, s obzirom na mnoštvo radionica i bezimnih putujućih majstora, koje nije vezala za mjesto korporacija.²² Mozaik je u to vrijeme dostigao kulminaciju i u pogledu veličine i broja izvedenih radova. U njemu se odražava univerzalni kozmopolitizam, u kome se gubi osoba i provincija.²³ Od istaknutih veličina do malih beznačajnih građana, vidimo zapisana imena priložnika na blistavim pločama od sitnih kamenčića.²⁴

Prije same obrade antičkih i ranokršćanskih mozaika s natpisom vrijedno bi bilo nešto reći o sredini i vremenu u kojem su naši spomenici nastali. Jači i trajniji utjecaj na području današnje Jugoslavije izvršila je rimska kultura, koju donose rimski legionari i kolonisti već potkraj 1. st. pr. n. e., kada zapravo i počinje rimska kolonizacija naših krajeva. Razvijaju se brojne kolonije i municipiji, u kojima se izgrađuju značajni arhitektonski spomenici (*Emona, Poetovio, Celcía, Pola, Parentium, Iader, Aenona, Salona, Siscia, Sirmium, Naissus, Scupi, Stobi, Heraclea* i dr.). Mano-Zisi je dobro uočio da se izvjesno jača, politička afirmacija područja Ilirika u Rimskom carstvu osjeća već od polovine 3. st. n. e.²⁵ Stalna prisutnost rimske vojske u tim krajevima, radi obrane carstva, u uskoj je vezi s njihovom snažnom urbanizacijom. U vrijeme tetrarhije podižu se kastrumi, pretoriji, palače, villae rusticae od Jadrana do dunavskih provincija i Makedonije, na Jadranu i u Makedoniji i kroz 5. st., dok u 6. st. primat pripada gradovima na liniji Dunav – Sava. Na važnim strateškim i trgovačkim putovima koji prelaze preko Ilirika jačaju gradovi Sirmij, Naissus, Serdika, Stobi, dok se na obalnom području stare urbane aglomeracije obogaćuju novim reprezentativnim građevinama. Ti gradovi postaju sada središta trgovine između istoka i zapada. S obzirom da je urbanizacija Ilirika provedena u tetrarhijskoj epohi, dala osnovnu bazu za daljnji

razvoj u vrijeme Konstantina, kršćanska će crkva, kao nova društvena sila nastaviti tu aktivnost.

Poslije Dioklecijana i njegove vladavine nastaju teška vremena za cijelo rimsko carstvo, o kojima govori Sv. Jeronim u svom pismu Heliodoru godine 396.²⁶ Potvrdu tih podataka nalazimo i na našim spomenicima. Godine 355. na cijelu sjevernu granicu Rimskog carstva od Recije do Mezijske prodiru »barbarska« pluća, a neka dopiru i do Dalmacije. Stanje se pogoršalo pobjedom Gota kod Hadrianopola, gdje je 9.8.378. godine poginuo i sam car Valens. Nakon bitke kod Hadrianopola porazili su Goti, Gracijanova suvladara Teodozija kod Soluna (dok je on bio primoran braniti granice na Rajni), opljačkali Makedoniju i Tesaliju, da bi nakon sklapanja mira 382. godine dobili pristanak da se nasele u Donjoj Mezijskoj. Reformama Teodozija, odnosno poslije podjele Rimskog carstva na Istočno i Zapadno, Dalmacija je pripala Zapadnom, dok je Istočni Ilirik bio Zapadu nasilno preotet od Istočnorimskog carstva, jer je ta oblast pri diobi Carstva bila priznata Zapadnom carstvu.²⁷ Kada je Gala Placidija postala carica Zapadnog rimskog carstva, morala se odreći Ilirske prefektore u korist istočnorimskog cara Teodozija II, te je tada 424. godine Dalmacija došla u posjed Istočnorimskog carstva. Poslije smrti Julija Nepota, koji je Dalmaciju držao do 480. godine, dolazi ona pod vlast Odoakra, italjskog kralja od godine 476., iako je

njezin zakoniti gospodar i dalje bio bizantski car. Godine 493. Odoakar je ubijen, a Teodorih ostrogotski kralj postaje vladar Dalmacije. Time Dalmacija dobiva nove vladare koji će vladati šezdeset godina.²⁸ Kraljevstvo Gota obuhvaćalo je Dalmaciju na istoku do Drine, a na jugu do Prevalitane, te Panoniju Saviju. Dalmacija i Savija sačinjavale su jedno vojno područje s glavnim gradom Salonom. Dugotrajna gotaska vladavina nije ostavila dubljih tragova u političkom, društvenom i ekonomskom životu. Stare rimske uredbe i dalje su na snazi. Seoba naroda nije bitno izmijenila ni etničku, ni kulturnu sliku tih krajeva. Iako arijanci, Goti su puštali domaće stanovništvo da živi u svojoj vjeri, pa je zanimljivo napomenuti da su se oba crkvena sabora u Saloni, 530. i 533. godine održala upravo u njihovo vrijeme. Na tim saborima raspravljalo se o unutrašnjim prilikama salonitanske nadbiskupije, pod kojom su tada bile biskupije zadarska, rapska, sisačka, cavtatska, skradinska, naronska, zenička (Bistue Nova) i — kako se čini — katorska.²⁹ Nakon smrti Teodorih (526), dolazi do razmirica među članovima kraljevske obitelji, te težnja cara Justinijana da carstvu vrati Zapad, bio je razlogom da je buknuo dvadesetogodišnji rat (535-555). No, oslabljeno u svojoj unutrašnjosti i iscrpljeno dugogodišnjim otporom što ga je pružalo Justinijanu, gotsko se kraljevstvo raspalo 555. godine. Panonija i Dalmacija (536-537) pripale su Istočnom carstvu. Opet su u obje provincije uspostavljene sve stare rimske institucije, međutim, Justinijanova pobjeda nije ipak značila za Panoniju i Dalmaciju početak novog procvata i mira, već početak novih promjena, uvjetovanih provalama novih osvajača koji zahvatiše doskora gotovo čitav sjeverozapadni dio Balkanskog poluotoka.

Lokaliteti i objekti

Predmet analitičkog i kataloškog dijela ove radnje su antički i ranokršćanski mozaici s natpisom na području naše zemlje, odnosno današnje Jugoslavije, nastali u vremenskom rasponu od 1. do 6. st. Mozaici nastali u vremenskom rasponu od 4. do 6. st. posebno su značajni, jer oni isto kao i objekti čijih su prostora bili sastavni dijelovi, pružaju zanimljiv i bogat materijal vezan uz razvoj ranokršćanske arhitekture.

1. BETIKA — bazilika sv. Andrije, 5. st.
2. CELJE — bazilika
3. DOLENCI (Suvi Livadi) — bazilika, II pol. 5. st.
4. GLAVNIK (Poljanice) — vila ?, I pol. 4. st.
5. GROHOTE — bazilika, 6. st.
6. HERAKLEJA — velika bazilika, sredina 6. st.
7. LJUBLJANA — portik, 4. do 5. st.
— baptisterij, 4. do 5. st.
8. NIN — rimska kuća
9. OHRID — polikonhalna crkva, 5. st.
— baptisterij
10. ORLIĆ (Knin) — villa rustica
11. POREČ — bazilika Eufrazijana, 4. do 6. st.
— franjevačka crkva

12. PULA — katedrala, 4. do 5. st.
— bazilika, 5. st.
13. SOLIN — bazilika urbana, početak 5. st.
Kapljuč — bazilika pet martira, 4. st.
Marusinac — bazilika sv. Anastazija, 5. st.
Manastirine
14. STOBI — episkopalna bazilika, 5. st.
— Peristerijina palača, kraj 4. i poč. 5. st.
15. ULPIJANA — memorija

ANTIČKI PODNI MOZAICI S NATPISOM

NIN

Mozaički podovi iz Nina (Aenona) nađeni su na zemljištu vlasnika Stanka Šalova p. Jakova istočno od foruma. Mozaici se nalaze ispod zemlje, *in situ*, u dosta plitkom sloju. Zahvaljujući vjernim kopijama na staklu, što ih je izradio nekadašnji ninski liječnik dr. Snjegovoj, vidi se da su to veoma vrijedni i zanimljivi primjerci mozaičkog umjetnog obrta, koji su ukrašavali pod jedne rimske kuće u Ninu. Uz medaljone s pojedinačnim figurama životinja (slon, kozorog, simboli zodijaka i dr.), središnje partije sastavljene su od kvadratno uokvirenih scena kojih su motivi uzeti iz arene.³⁰ Prikazane su različite varijante borbi gladijatora: *murmillio*, *retarius* (gladijator s mrežom), *thraex* i drugi poznati tipovi gladijatora u borbi.³¹ Na jednom je i natpis *species martialis* koji se odnosi na te borbe, uz odgovarajuće legende i ime gladijatora (T. I, sl. 1 i 2).

Natpisi glase:

Species Martialis
rum. VI .v. I.III.p

Melius

Kao što je već rečeno, ovi mozaici pružaju vrlo žive prizore iz arene. Prikazuju gladijatorske igre, koje su stoljećima bile bitni dio rimskog načina života. Sam početak gladijatorskih igara započinje već u 3. st. pr.n.e., da bi vrhunac doživjele u 1. i 2. st.n.e. Posebna klasa ljudi, gladijatora, vježbanih u posebnim školama, krvarila je do smrti u borbi, međusobnoj ili s divljim životinjama na pijesku arene. Išli su u smrt na sve moguće načine, kao što se vidi i na našim mozaicima, mačem, sjekirom, trozubom, mrežom, ali strogo poštujući određena pravila igre. Više o tom vrijednom i zanimljivom mozaiku bit će moguće kazati kad se mozaik ponovno otkrije i dokraja istraži.

Datacija: 1. ili 2. st. n. e.

SOLIN

Basilica episcopalis urbana
(rimski mozaički pod)

Tehnika i materijal:

Opus tessellatum, polihroman, fine fakture.

Stanje sačuvanosti:

Ispod prezbiterija kršćanske bazilike nađeni su ostaci rimskog mozaičkog poda na 0,5 m. Mozaik je oštećen.

Opis:

Antički se mozaik sastoji od kvadrata uokvirena sa četiri ukrasne trake različitih ornamentalnih uzoraka (meandar, trokuti, pletar) unutar kojega su smještena dva koncentrična kruga. U unutarnjem, manjem, polju prikazana je pjesnikinja Sapho, dok se u segmentima drugog kruga u zasebnim, romboidnim poljima javlja devet muza. Prepoznatljive su Klio, Melpomena, Terpsihora i Kaliopa.³² Najbolje je sačuvana figura Terpsihore. Imena Klio i Talijske sačuvane su u cijelosti, a imena ostalih muza čitljiva su, naime, njihova imena su sačuvana djelomično.³³ Imena muza pisana su grčkim jezikom. Ime pjesnikinje Sapho je također sačuvano, i pisano grčkim jezikom.

Natpisi glase (T. II, sl. 1):

ΣΑ — ΦΩ
ΚΛΕΙΩ. ΘΑΛΕΙΑ. Μ(ελοποι)ΕΝΗ.
[Τ] ΕΡΨΙΧΟΡΗ.
ΚΑ(λλιόπη), Ε(ράτω), Π(ολύμνια)

Datacija: 2. ili 3. st. n.e.

Mozaik je ukrašavao jednu prostoriju antičkih termi.

SOLIN

Nadgrobni spomenik Aurelija Aurelijana

Tehnika i materijal:

Opus tessellatum izveden je od sitnih kockica od tvrdog vapnenca bijele, crvene, smeđe, crne i plave boje. Slova su izvedena crnim kockicama.

Stanje sačuvanosti:

Mozaik je dosta dobro očuvan. Pohranjen je u Arheološkom muzeju u Splitu, inv. broj 5492/1.

Opis:

Među ranijim solinskim mozaicima posebno mjesto zauzima ovaj rijedak spomenik sepulkralnog karaktera.³⁴ Ovaj mozaik, umetnut u kamenu ploču, pokriva je u jednom mauzoleju u Saloni grob devetogodišnjeg dječaka Aurelijana.³⁵ U plavkastom pleneru, izveden je lik umrlog dječaka. Dječak je prikazan kako sjedi sa svitkom u ruci, a sa strane se nalazi ptica (jarebica?). Desno od ptice je herma s glavom nekog boga (Apolon ili Dioniz),³⁶ ili predstavlja pedagoga,³⁷ te stela s nadgrobni natpisom. Cijeli prizor uokviren je pleternom ornamentikom. Mozaik je po likovnom sadržaju jedinstven, a njegov simbolični smisao nije sasvim razjašnjen.³⁸

Natpis glasi³⁹ (T. II, sl. 2):

D · M/ hic/ positus est/
T. Aurelius Au/reljanus/
filius/ pientissimus/
vixit/ annis VIII

Autor evocira stil portretnog slikarstva i pokazuje afinitet za detalje svakodnevnog genrea stavljajući pticu između dječaka i herme.

Datacija: 3. st. n. e.

GLAVNIK

Poljanice

*Kasnoantičko naselje — vila ?
Mozaik s likom Orfeja*

Tehnika i materijal:

*Opus tessellatum*⁴⁰ izveden je od većih kamenih kockica crne, bijele te ponegdje crvene i žute boje. *Opus vermiculatum*⁴¹ izveden je od sitnih kockica višebojne staklene paste. Polihroman. Čini se da je lik Orfeja, te neki detalji radeni tehnikom *opus vermiculatum*, a okvir tehnikom *opus tessellatum*.⁴²

Opis:

Na stotinjak metara zapadno od željezničke postaje u selu Glavnik, na potezu »Poljanice« oivičnom novim i starim koritom rijeke Lab, nalaze se ostaci rimskog naselja i nekropole.⁴³ Ostaci ovog naselja otkriveni su još prije četvrt stoljeća i pripisuju se rimskoj stanici VINDENIS koja se nalazila na rimskom putu Naissus — Lissus 19 rimskih milja južno od stanice *Ad Fines* (Kuršumlja).⁴⁴

U proljeće 1984. godine prilikom građevinskih radova u dvorištu obitelji Imera Isljamija otkriven je dio rimskog mozaika. Karakter zaštitnog iskopavanja imalo je za cilj da se izvrši otkrivanje cijele površine sa mozaikom, njegova konzervacija i dislokacija s obzirom na položaj mozaika na samom terenu. Ovim istraživanjem zahvaćena je znatno veća površina u odnosu na prostor na kojemu je otkriven dio mozaika. Istražena je površina od 204 m². Otkriveno je nekoliko prostorija većeg objekta. Od istraženih dijelova objekta sačuvani su samo podovi prostorija, dok su svi zidovi i temelji izvađeni do posljednjeg kamena, pa se samo na osnovu razmaka između podova može reći da je debljina zidova bila cca 0,60 m. Među otkrivenim prostorijama, najznačajnija je ona (dimenzija 7 × 9 m), u kojoj je pronađen mozaik sa likom Orfeja. Otkrivene prostorije predstavljaju, najvjerojatnije, sjeveroistočni dio veće luksuzne građevine, možda vile, čiji je izgled zasad, nemoguće preciznije odrediti. Najvjerojatnije je podignuta u prvoj polovini 4. st., što određuje pokretni arheološki materijal, i to numizmatički, otkriven tijekom istraživanja, tj. novac careva Konstantina I i Konstancija II.

Dobro očuvani podni mozaik sa likom Orfeja, komponiran je od različitih geometrijskih motiva. U njegovom centralnom dijelu nalazi se lik Orfeja koji

sjedi na stijeni, tijela okrenutog na desno. Na glavi ima frigijsku kapu. Posebno dominiraju velike i izražajne oči. U lijevoj ruci drži harfu, a u desnoj ruci što se ne vidi posve jasno, stylos. Orfej je okružen pticom, leopardom, lavom, zmijom i drvetom. Iznad glave je natpis pisan grčkim slovima, a ispred slova O i iza slova P nalazi se list bršljana, što se često javlja na sepulkralnim spomenicima rimskog doba u Dardaniji.

Natpis glasi (T. III, sl. 1 i 2):

ΟΡΦΕΥΣ
ΟΡΦΕΥΣ

Datacija: polovina 3. st. n. e.

BILJEŠKE

1. D. Mano-Zisi, Prolegomena uz probleme kasnoantičkog mozaika u Ilirikumu, Zbornik radova Narodnog muzeja, knjiga 2, Beograd 1958/59, str. 83–101.
2. I. Čremošnik, Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1984, str. 109.
3. D. Rendić-Miočević, s.v. Mozaik, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 6, Zagreb 1965, str. 169.
4. D. Rendić-Miočević, Mozaik..., str. 170.
5. M. Buzov, Prilog paleografiji ranokršćanskih mozaičkih natpisa u Istri i Dalmaciji, Prinosi Odjela za arheologiju, Zagreb 1983, str. 75.
6. Vrsarski mozaik u cjelini odiše helenističkim duhom, bilo da je riječ o personifikacijama godišnjih doba ili o košarama s grozdem.
7. I. Čremošnik, Mozaici..., str. 96.
8. I. Čremošnik, Mozaici..., str. 109.
9. D. Mano-Zisi, Mosaiken in Stobi, Bulletin de l'Institut archéologique Bulgare X, Sofia 1936, str. 283–286.
10. O tome vidi J. Meder, O ranokršćanskim podnim mozaicima na istočnoj obali Jadrana, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, God. XXVI, Broj 2, Zagreb 1977, str. 41.
11. M. Buzov, Prilog paleografiji..., str. 76.
12. E. Condurachi, Monumenti cristiani nell' Illirico, Ephe-meris Dacoromana IX, Roma 1940; A. Degrassi, Inscriptiones Italiae, Vol. X, Regio X, fasc. II, Parentium, Roma 1934, br. 66, str. 31 i 32.
13. V. Bitrakova-Grozdanova, Starohristijanski spomenici vo Ohridsko, Ohrid 1975, str. 53. Ista, Tri epigrafski prilozi od Ohrid, Živa antika XX, Skopje 1970, str. 163.
14. Natpis iz Voskohoriosa glasi: ὑπὲρ εὐχῆς ἐποίησαν, ὧν οἶδεν ὁ Θεὸς τὰ ὀνόματα. Vidi bilješku br. 13.
15. Recherches à Salone I, Copenhagen 1928, str. 114, 131.
16. N. Duval, La mosaïque funéraire dans L'Art Paléochrétien, Ravenna 1976, str. 76, sl. 37.
17. D. Rendić-Miočević, Salonitana Christiana — O solinskom baptisterijalnom kompleksu *catechumenium* ili *consignatorium*?, Zbornik Narodnog muzeja VIII, Beograd 1975, str. 255–264.
18. M. Buzov, Prilog paleografiji..., str. 77.
19. D. Mano-Zisi, s.v. Mozaik, Enciklopedija likovnih umjetnosti, sv. 3, Zagreb 1964, str. 502.
20. I. Čremošnik, Mozaici..., str. 109.
21. I. Čremošnik, Mozaici..., str. 109; D. Basler, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, GZM n.s. XXX–XXXI, Sarajevo 1977, str. 146.
22. D. Mano-Zisi, Prolegomena..., str. 90.
23. D. Mano-Zisi, Prolegomena..., str. 90.
24. D. Mano-Zisi, Prolegomena..., str. 91.
25. D. Mano-Zisi, Prolegomena..., str. 85.
26. »Već je dvadeset i više godina da između Carigrada i Julijskih Alpa dnevno teče rimska krv. Goti, Sarmati, Kvadi, Alani, Huni, Vandali i Markomani pustoše Skitiju, Trakiju, Makedoniju, Dardaniju, Dakiju, Tesaliju, Ahaju, Epir, Dalmaciju i obje Panonije. Crkve leže u ruševinama, uz oltare Kristove privezani su konji, a moći su mučenika porazbacane«... itd. Epist. LX (b) ad Heliodorum. Epitaphium Nepotiani. Ed. Migne. Tom. I, str. 600. 16.
27. O tome vidi: F. Bulić, Stridon (Grahovo polje u Bosni) rodno mjesto Svetoga Jeronima, VjAHD XLIII, Split 1920, str. 6 i d; M. Suić, Hijeronim Stridonjanin — građanin Tarsatike, P.O. Rad 426, JAZU, Knj. XXIV, Zagreb 1986, str. 213–278; M. Brandt, Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka, Zagreb 1980.
28. M. Brandt, Srednjovjekovno doba..., str. 59–60.
29. F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1962, str. 64.
30. M. Suić, Problemi arheoloških istraživanja, Nin u antici, Zadar 1968, str. 46, Tab. XXII sl. 3 i 4; M. Suić, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981, str. 289.
31. O tome vidi: V. Olivová, Sports and Games in the Ancient World, London 1984.
32. Bull. Dalm. XXVI, 1903, str. 84 i d.
33. Forschungen in Salona I, str. 43, Tab. I.
34. Vodić, Arheološki muzej u Splitu, Split 1973, br. 37, str. 22 i Tab. 7.
35. Vodić, str. 22.
36. Vodić, str. 22.
37. D. Rendić-Miočević, Mozaik..., str. 170.
38. N. Duval, La mosaïque..., str. 15 i d.
39. Vodić, str. 22.
40. E. Shukriu, Mozaiku i Orfeut — zbulim i rrallë, Separat nga Gjurmimet Albanologjike — Seria e shkencave historike, 15–1985, Prishtinë 1986, str. 289–299.
41. S. Fidanovski, Poljanice/Glavnik, Kasnoantičko naselje, Arheološki pregled 26, 1985, Ljubljana 1986, str. 150.
42. Prema fotografiji, autor teksta smatra da se radi o dvije tehnike u radu mozaika.
43. S. Fidanovski, »Poljanice«, Glavnik, Podujevo — rimska nekropola, Arheološki pregled 24, Beograd 1985, str. 100–103.
44. E. Čerškov, Oko problema komunikacija i položaja naselja na Kosovu i Metohiji, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II, Priština 1957, str. 68.

ROMAN AND EARLY CHRISTIAN MOSAICS WITH INSCRIPTIONS IN YUGOSLAVIA

Summary

Mosaics with inscriptions from the territory of Yugoslavia appear at many prominent sites but also at lesser known ones, a fact confirmed by more recent finds (Poljanice — Glavnik, Orlic by Knin). These are mostly floor mosaics with the exception of that from Poreč, and are a part of the great artistic tradition of antiquity a mode of expression in numerous variations of medallions although we

tend to look upon them merely as products of applied art in interior architectural decoration.

The archaeological heritage of mosaical inscriptions on the territory of our country gives the possibility of studying the structure of the society, professions, palaeography and a series of other questions. But sometimes the conclusions can be one-sided if the archaeological context of the area of origin is not taken into consideration. Roman floor mosaics with accompanying inscriptions are rare on our territory (Nin, Solin), while the number from the early Christian period is far greater. These appear at Poreč, Pula, Betika by Barbariga, Nin, Orlić by Knin, Solin, Grohote on the island of Šolta, Ljubljana, Celje, Ulpiana, Glavnik, Dolenci, Stobi, Ohrid and Heracleia, and they appear in the time of antiquity and in the early Christian period (see map).

In the first centuries of Roman rule mosaics were laid on floors of public and private buildings in the cities and in the countryside (*villae rusticae*), while in the late Roman, early Christian and Byzantine periods the mosaics also formed part of the wall decoration, especially in sacral buildings (Poreč and the basilica in the settlement of the metallurgical centre in Japra).

A specially interesting Roman mosaic is that from Solin depicting the Muses (T. II, sl. 1). It decorates one of the rooms of the Roman baths which lie under the presbytery of the later episcopal basilica. Nine Muses, each one in her own rhomboid field, surround a central scene of the poetess Sappho. The names of the Muses and of the poetess are written in Greek. Among the earliest Solin mosaics a special place is taken by a rare funerary monument executed to a very high standard of craftsmanship. It represents the deceased as a young boy and bears an inscription (T. II, sl. 2).

Floor mosaics from Nin remain *in situ* and, thanks to the copies made on glass by a Nin medical doctor, it can be seen that they are fine examples of mosaical artistic craft used to decorate the floor of a Roman house. Medallions with single representations of animals (elephant, ibex, zodiac symbols etc.) surround the central section which consists of rectangles depicting motifs from the arena. Various variants of gladiatorial fights can be seen: *murmillo*, *retiarius*, *thraex* and other known gladiatorial fighting types. One of them bears the inscription *species martialis* with the corresponding legends and the names of the gladiators (T. I, sl. 1 and 2). More about this very interesting and valuable mosaic can be said when it is once more excavated.

In the early Christian period, and in our territories this period also includes that of early Byzantine rule, the mosaic becomes the most widely — disseminated form of art, and the regular accompaniment of sacral architecture (oratories, basilicas, baptistries etc.). In numerous villas, houses and baths in the remains of Roman pavements a world of genre lives — Alexandrian heritage with its animals and birds, amors, hippocamps, dolphins, baskets full of fruit and flowers, and the personification of seasons. A fish, a later insertion in a Poreč mosaic floor is a sign of the affirmation of the new faith. A richly-decorated mosaic of Orpheus at Panik gives valuable information of the development of Christian art in the third century in the territory of Bosnia and Hercegovina. A mixture of Christian and pagan motifs can be seen in the development of the mosaics of the fifth and sixth centuries. The remains of the classical models are found only as single geometrical elements and motifs now arranged in a new scheme. Thus from the fourth to the sixth century, as the final heir of antique culture, Christian art passed through all phases of development from humble beginnings to a golden age and full bloom in the time of Justinian. As a novelty mosaics in sacral buildings reserve large areas for inscriptions which mostly mention the churchmen or other people, sometimes anonymous, who had contributed to the making of the mosaics.

Parentium, Pola, Emona, Betika, Celeia, Salona, Grohote, Stobi, Heraclea Lyncestis, Ulpiana, Dolenci, Lychnidus, show numerous examples of distinguished, barely indicated or anonymous donors (*»cuius numen Deus novit«*) such as the inscription, from Poreč and Ohrid (ἐποίη[σα]ν ὑπὲρ εὐχῆς ἐαυ[τῶν] / ὄν ὁσ[ε]ν ὁ Θεὸς τὰ ὄνομα[τα]).

The practice of anonymous signing by Christians who had contributed to construction or reconstruction is common on early Christian monuments, and in addition to Poreč and Ohrid it occurs also at Voskohorios on Rhodes, Aquileia etc.. In the Basilica of the Five Martyrs in Kapljuč (Solin) the poorest marked their graves with mosaics as in Tabarka in North Africa and later in Grado. One of the most significant early Christian figural-epigraphical mosaics now lost from Salona, is from the room to the west of the Baptistery. It had a symbolic representation of two deer drinking from a cantharos. The motif has been laid out in a symmetrical, heraldic scheme with the corresponding verse from the psalm: *»Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum / ita desiderat anima mea ad Te Deus«*. In Dalmatia at Zadar another early Christian mosaic with the representation of a deer has been found and the same motif appears on the mosaics in Macedonia (Ohrid, Stobi). The affronted deer around the cantharos illustrate the 42nd Psalm and its purpose is to prepare and teach the neophytes the new faith before their baptism anointment or chrism. Thus that which served until recently as a decoration transforms into the tool of the liturgy and becomes increasingly unified with the Christian beliefs. The mosaics of Poreč have a special significance because, to the greatest extent, they are still *in situ* in the existing basilican complex, although other basilical complexes are also significant such as ones at Marušnec-Solin, Caričin Grad, Heraclea, Stobi. The Eufrasiana at Poreč, which was built in the sixth century, with its preserved wall mosaics especially in the area of the apse allows us to imagine the decoration of other basilicas of the same period, at least in the larger centres (Salona and others). It is a Justinianic stone and glass mosaic of an extremely lively composition (The Annunciation) whose harmony of colours with the golden background and the harmonious decorative system matches the mosaics of Ravenna. In the procession of the martyrs Bishop Euphrasius with his brother Claudius and his nephew donate a model of the church to the Madonna on the throne. The representations of Christ, Mary and the apostles, martyrs and distinguished churchmen are motifs which endure for a long time but which are transferred from the mosaics to frescoes. This is the period of the culmination of the art of the mosaic in the sense of its scale and the number of known examples.

Roman culture brought in by the legionaries and colonists from the end of the first century B.C. had a stronger and longer-lasting influence in our country. Numerous coloniae and municipia develop in which important architectural monuments are built (*Emona, Poetovio, Celeia, Pola, Parentium, Iader, Aenona, Salona, Siscia, Sirmium, Naisus, Scupi, Stobi, Heraclea* and others). The stronger political affirmation of Illyricum within the Roman Empire can be felt from the beginning of the third century. A permanent presence of the Roman army with the purpose of the defence of the empire is connected with the strong process of urbanisation. At the time of the tetrarchy, *castra praetoria*, villas and palaces are being built from the Adriatic to the Danube provinces and Macedonia, as well as during the fifth century, while in the sixth century the cities on the Danube-Sava line are pre-eminent. The cities of Sirmium, Naissus, Serdika, and Stobi grow strong in their position on strategic and economically important positions while the old urban agglomeration on the coast receives new representative buildings. These cities become the trade centres between east and west. Because the urbanisation of Illyricum was carried out in the period of the tetrarchy, it constituted a base for further development in the time of Constantine, while the Christian church as a new social power continued this activity.

After Diocletian, hard times hit the whole of the Roman Empire of which St Jeronim writes in his letter to Heliodor in 396. The confirmation of these facts we find in our monuments. After many years of rapid succession of rulers, Pannonia and Dalmatia were ceded to the Eastern Empire. All old Roman institutions were again established in both provinces but Justinian's victory did not mark the beginning of a new bloom and peace for Pannonia and Dalmatia, rather the beginning of new changes caused by the intrusions of the new conquerors who soon seized the whole of the south-west Balkan peninsula.

Sites and Monuments

The subject of the analytical and catalogue sections of this paper are the Roman and early Christian mosaics from Yugoslavia of the time span from the first to the sixth century AD. The mosaics from the fourth to the sixth century were of special importance because, like the buildings of which they were a part, they present interesting and rich material connected with the development of early Christian architecture.

1. BETIKA — St. Andreas basilica, 5th cent.
2. CELJE — basilica

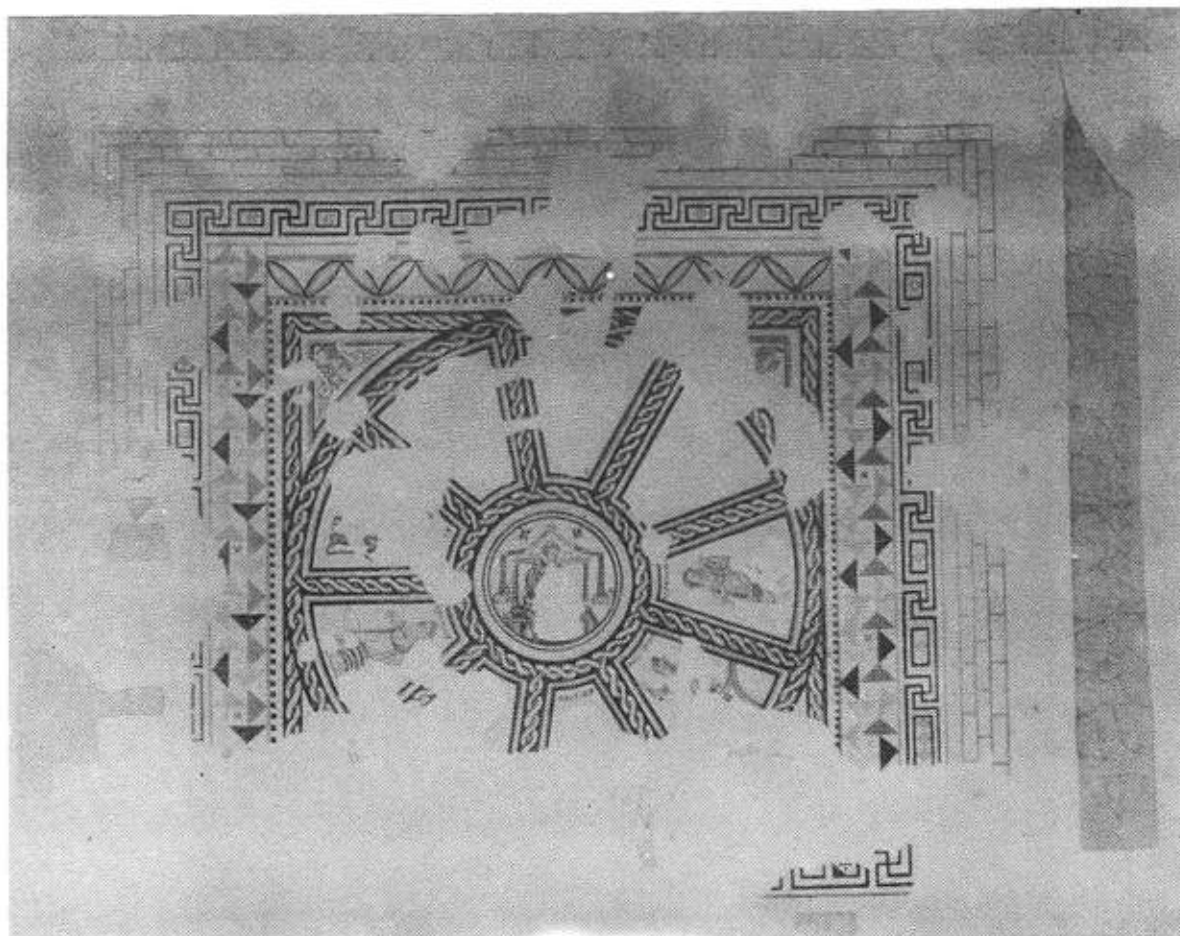
3. DOLENCI (Suvi Livadi) — basilica, second half of the 5th cent.
4. GLAVNIK (Poljanice) — villa ?, first half of the 4th cent.
5. GROHOTE — basilica, 6th cent.
6. HERAKLEJA — large basilica, middle of the 6th cent.
7. LJUBLJANA — portico, 4th to 5th cent.
— baptistry, 4th to 5th cent.
8. NIN — Roman house
9. OHRID — church, 5th cent.
10. ORLIĆ (Knin) — villa rustica
11. POREČ — Euphrasian Basilica, 4th to 6th cent.
— the Franciscan church
12. PULA — the cathedral, 4th to 5th cent.
basilica, 5th cent.
13. SOLIN — basilica urbana, beginning of the 5th cent.
Kapljuč — Five Martyrs Basilica, 4th cent.
Marusinac — St. Anastasius basilica, 5th cent.
Manastirine
14. STOBI — episcopal basilica, 5th cent.
— Peristerias palace, end of 4th and the beginning of 5th cent.
15. ULPIJANA — memoria

Sl. 1

Sl. 2

Sl. 1

Sl. 2